

Зборник радова
РЕПУБЛИКА СРПСКА –
ПОЛОЖАЈ, ИСТОРИЈА,
ИДЕНТИТЕТ

Оригинални научни рад

УДК 355.4:341.485
(=163.41)“1992”

DOI 10.7251/
RCIRZ2201065D

Запримљено: 17.10.2022.
Одобрено: 29.11.2022.

МОТИВ „НИКАД ВИШЕ 1941.“ У ИСТОРИЈСКОМ КОНТЕКСТУ СТВАРАЊА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ 1992. ГОДИНЕ

Др Немања Девећ, научни сарадник^{1*}

Институт за савремену историју, Београд

Сажетак: Српска историографија није у довољној мери истакла историјски контекст стварања Републике Српске, а поготово није ставила акценат на присуство 1941. и страха од понављања геноцида у српском народу и 50 година касније. С друге стране, у делу литературе о рату у Босни и Херцеговини 1992–1995, поготово на Западу, опредељење српског руководства да спречи понављање геноцидних злочина из 1941. и времена Независне Државе Хрватске представља се као политичка злоупотреба у циљу легитимизације српских ратних циљева 1992. године. Овај рад има за циљ да укаже да је сећање на 1941. у народу постојало перманентно и у континуитету, а када је 1990–1991. дошло до „обнове сећања“ оно је само институционализовано и прешло у јавни простор. У два нивоа, најпре кроз анализу ратне мемоаристике, а потом и кроз оснивачке документе Републике Српске, прикаћаћемо мотив присуства 1941. у српском народу 1992. године, као одлучујућег за самоорганизовање и отпор у предстојећим ратним сукобима, али и политичку хомогенизацију српског народа.

Кључне речи: Република Српска, СДС, рат 1992, геноцид у НДХ, 1941, „обнова сећања“.

¹ nemanjadovic4@gmail.com

У историографији, како домаћој, тако и страниј, у новије време више пута је указано да је самоорганизовање Срба у Хрватској и Босни и Херцеговини 1991–1992. започело са претпоставком да постоји могућност да им се понове трагични догађаји из 1941. године. Кључни догађаји који су указивали на такав сценарио били су победа ХДЗ-а на првим вишестраначким изборима у Хрватској 1990. и рехабилитација усташтва уз оживљавање симбола из Другог светског рата под којима је српски народ преживео геноцид; нови устав Хрватске којим је Србима оспорена конститутивност унутар те републике, иза чега су започели дискриминација и терор; стварање хрватско-муслиманске коалиције у Босни и Херцеговини 1991. и њихова тежња ка издвајању из државне заједнице; стварање разних парадржавних и паравојних органа широм БиХ који су претили да наруше мир, изазову сукобе и понове злочине од пре 50 година.

Основна дилема је да ли су организовање и отпор били последица политичких одлука српских елита, или је пак политичко руководство било усмерено опредељењем народа, „одоздо“. Пишући књигу симболичног назива *1941. година која се враћа*, хрватски историчар Славко Голдштајн изнео је 2012. закључак да је један од кључних разлога српске побуне у Крајини 1991. био бојазан од обнове усташтва и страх да се после пола века не понови 1941.² У *Историји Републике Српске* (прво издање штампано у Бањој Луци, друго у Београду) Чедомира Антића и Ненада Кеџмановића 2015. такође се наводи да су васкрсли злокобни симболи из 1941. у Хрватској, а потом и у Босни и Херцеговини, били јасан знак да се приближава рат: „На предизборним скуповима СДА и ХДЗ завијорили су се свезани барјаци са полумјесецом и шаховницом, а тај неискрени тактички савез касније ће се претворити у хроничан проблем и за једне и за друге, и за Босну. Такво понашање Муслимана и Хрвата подсјетило је на почетак Другог свјетског рата – и тада је терор над Србима почео прво у Хрватској – и изазвало је спонтану одбрамбену реакцију српског народа: збијање националних редова у Босни и тражења ослонца у Србији и ЈНА током убрзаног процеса распада Југославије“.³

Две године касније (2017), и историчари из Републике Српске Драга Мастиловић и Горан Латиновић, у зборнику посвећеном настанку и развоју Народне скупштине Републике Српске, изричу сличне оцене. Мастиловић истиче жељу српских елита да 1991–1992. обезбеде целовитост Босне и Херцеговине и њен опстанак у оквиру Југославије јер би то била „једина

² Slavko Goldstein, *1941. godina koja se vraća* (Beograd: 2012), 474.

³ Чедомир Антић и Ненад Кеџмановић, *Историја Републике Српске* (Београд: 2016), 267.

гаранција српском народу да се на Дрини неће поново успоставити граница, коју су му у прошлости увијек наметали окупатори, од Турака, вијековима, преко Аустроугарске 1878. до Њемачке и НДХ 1941. године“.⁴ Мاستиловић даје читаву вертикалу и искуство страдања српског народа у Босни и Херцеговини као узрок његове рефлексне реакције 1992, док Латинковић у анализи овог процеса пре свега има у виду спречавање понављања догађаја из 1941: „Управо су сјећање на геноцид над Србима у Независној Држави Хрватској за вријеме Другог свјетског рата и страх да се он не понови, били кључни узроци оснивања Скупштине српског народа у Босни и Херцеговини, као првог корака ка стварању Републике Српске“.⁵

Посебно је интересантно научно становиште историчара Драгослава Илића исказано у зборнику *Република Српска у Одбрамбено-отаџбинском рату* (2018) који први указује на историјски контекст настанка Српске кроз призму српског „никад више“. Илић указује на књижевни лик Стојана Кекића из романа *Пролом* (Б. Ћопић) као архетипски, посебно због његове реченице: „Кад држава пропадне, Србин страда“. По овом аутору, то је била логика која се, једнако као и 1941, пројавила међу Србима и 1992. године.⁶ Илић напослетку закључује: „Имајући јасну свијест о важности југословенске државе у којој је српски народ живио у истим државним границама, али и која је сматрана јединим заштитником српског идентитета, па и физичког постојања српског народа, српска политичка и интелектуална елита у Босни и Херцеговини је у моменту њеног разбијања учинила једино могуће – формирала сопствену државу којој је одређена иста историјска улога у моменту кад су већ били реафирмисани симболи под којима је извршен геноцид над српским народом. Због овога Републику Српску не можемо сматрати резултатом неког конкретног политичког програма, већ као израз самоодбрамбеног рефлекса. Као српско никад више“.⁷ У истом зборнику, сличне закључке дели и Предраг Лозо: „У моменту кад је комунизам дошао у кризу и кад је Србима запријетила поновна опасност

⁴ Драга Мاستиловић, „Затирање Срба у Босни и Херцеговини у 20. вијеку, историјски контекст стварања Републике Српске“, у: *25 година Народне скупштине Републике Српске*, ур. Рајко Кузмановић (Бања Лука: 2017), 103.

⁵ Горан Лагиновић, „Свједочења српских државника и политичара о узроцима оснивања Скупштине српског народа у Босни и Херцеговини 1992. године“, у: *25 година Народне скупштине Републике Српске*, ур. Рајко Кузмановић (Бања Лука: 2017), 112.

⁶ Драгослав Илић, „Историјске претпоставке настанка Републике Српске: Република Српска као српско ‘никад више’“, у: *Република Српска у Одбрамбено-отаџбинском рату, историјски преглед* (Бања Лука: 2018), 12.

⁷ Исто, 28.

уништења, памћење жртава Другог свјетског рата постало је тачка националног окупљања“.⁸

Овде издвајамо и став једног од водећих београдских историчара, који се научно баве проблемом распада Југославије, Косте Николића: „После победе Хрватске демократске заједнице, отворена су врата за повратак многих личности из неусташке емиграције. Срби су се осетили угроженима и због повратка усташких симбола, који су за њих били симболи страха и геноцида, што је указивало да је могућа рестаурација државе у којој је некада био директно угрожен њихов опстанак. Нова власт у Хрватској само је појачавала њихов страх својим амбивалентним ставом према НДХ“.⁹

Упадљиво је да неки од домаћих аутора који се баве питањима из Одбрамбено-отаџбинског рата игноришу идеју „никад више 1941.“ као руководећу у стварању Републике Српске. Потпуно нов утисак о овом питању добија се, међутим, увидом у нека од реномираних дела историографије са енглеског говорног подручја која се дотичу „ратова за југословенско наслеђе“.¹⁰ Аутори чија смо дела узели у обзир у овој анализи мање-више су сагласни у закључку да је након попуштања партијских стега у некадашњим комунистичким земљама Источног блока дошло до реинтерпретације Другог светског рата и креирања „новог сећања“.¹¹ Међутим, политички наратив који је створен на Западу неретко се прелама и у научним радовима, а он говори да је трагедија српског народа из Другог светског рата (уколико се она уопште и разматра као један од узрока ратова 1990-их) једноставно

⁸ Предраг Лозо и Драгослав Илић, „Опомена: злочини над Србима у БиХ 1992–1995“, у: *Република Српска у Одбрамбено-отаџбинском рату, историјски преглед* (Бања Лука: 2018), 347.

⁹ Коста Николић, *Југославија, последњи дани 1989–1992*, књига 1 (Београд: 2019), 185.

¹⁰ Скрећемо пажњу на неколико наслова: Robert M. Hayden, „*Recounting the Dead, The Rediscovering and Redefinition of Wartime Massacres in Late and Post-Communist Yugoslavia*“, In: *Memory, history and opposition under state socialism*, ed. Rubbie S. Watson (Santa Fe - New Mecsico: 1994, 167–201); Noel Malcolm, *Bosnia, a Short History* (New York: 1996); Tim Judah, *The Serbs, History, Myth and the Deconstruction of Yugoslavia*, (Yale Univerity Press: 2000); Patrick Finney, *Remembering the Road to World War Two: International history, national identity, collective memory* (New York: 2011); Max Bergholz, *Violence as a Generative Force: Identity, Nationalism and Memory in a Balcan Community* (Cornell University Press: 2016); Adis Maksic, *Ethnic Mobilization, Violence and the Politics of Affects: The Serb Democratic Party and the Bosnian War* (Palgrave Macmilan: 2017); Damir Mirkovic, „*The Historical Link between the Ustasa Genocide and the Croato-Serb Civil War 1991–1995*“, In: *Journal of Genocide Research*, 3/2020, 363–373.

¹¹ P. Finney, *op. cit.*, 2.

политички (зло)употребљена од стране српског руководства у БиХ зарад давања легитимитета њиховој акцији и ратним циљевима.

Британски историчар Ноел Малколм у својој књизи о историји Босне, када пише о почетку рата 1992, тек кратко помиње страх Срба од понављања геноцида из 1941, и то као њихово пропагандно оруђе. При том се не упушта у анализу овог феномена, већ уз иронију преноси два коментара (РТС-а и Радована Караџића) о страху од усташа и „повампирења фашизма“. Када помиње Јасеновац, то чини једино у контексту страдања Муслимана у Другом светском рату.¹² Британски публициста Тим Џуда, ништа мање утицајан са својим радовима на енглеском говорном подручју и са ништа мањом амбицијом да објасни узроке и последице ратова 1990-их, такође иронично коментарише да је Србима у Босни и Херцеговини 1992. „најпре било речено да су се вратиле усташе, а онда им је речено да се боре против милитантног светског ислама“. За Џуду, Срби су на почетку рата себе доживљавали као жртве које се бране од понављања „геноцидне“ (користи наводнике) политике, а затим ту борбу обесмислили сами чинећи етничко чишћење.¹³ Од новијих тумачења издвајамо нешто умереније, али са сличном поставком, објашњење канадског историчара Макса Бергхолца, који у врло драгоценој студији случаја о понављању насиља у једној локалној средини у Босни, долази до закључка који се односи и на политику Срба 1990-их: „Узајамно храњени страхови на мезо и микронивоу који се према локалним приликама кристализирају у одређеним временима и на одређеним мјестима, могу присилити вишеструке нивое државне власти да подузму масовно насиље у ‘самоодбрани’. Признајући улогу страха – како стварно тако замишљеног, поготово – можемо боље схватити зашто оружане групе могу одлучити да покрену масовно насиље у одређеним моментима и на одређеним мјестима, чак и против цивила који им могу представљати малу стварну пријетњу. Страх од потенцијалног напада оних које починиоци већ прогоне може међу починиоцима покренути драматичну ‘дефанзивну’ ескалацију насиља“.¹⁴ Речју, цитирани аутори, уз одређене нијансе у закључцима, става су да је страх од оживљавања НДХ код Срба 1992. био ирационалан, политички конструисан и употребљен за националну хомогенизацију, а потом и за превентивни терор над другим народима у грађанском рату у Југославији.

¹² N. Malcolm, *op. cit.*, 192, 228, 237.

¹³ T. Judah, *op. cit.*, 204, 282.

¹⁴ M. Bergholz, *op. cit.*, 313.

Шта се, заправо, десило са Србима у Хрватској и БиХ 1991–1992. и шта их је све покренуло на отпор и самоорганизовање? Да ли је страх од понављања злочина био присутан у народу и четири деценије након рата, или се обновио са обнављањем агресивног хрватског национализма и усташке иконографије почетком 1990-их? Да ли је постојала разлика у перцепцији између национализма Хрвата и Муслимана или се њихов политички савез у БиХ тумачио као реприза догађаја из Другог светског рата? Да ли је идеја „никад више 1941.“ била осмишљена као програм српских политичких елита и пласирана народу или је страх од понављања геноцида из времена НДХ већ егзистирао код људи и онда се сам наметнуо „одоздо“ српским вођима? И ако јесте, када се и како то догодило? То су питања на која ћемо тражити одговор у овом тексту.

Поглед „одоздо“: савременици о „обнови сећања“ српског народа у предвечерју грађанског рата у Југославији

„Нису то били ипак само лешеве. Била су то пре мученичка, христоллика тела, свете мошти праведника, попут оних Севастајских Мученика бачених у језеро, или попут тела новомученика Ђакона Авакума, набијено најпре на колац, а онда са другима бачено у Дунав“ – на тај начин је јеромонах и потоњи херцеговачки епископ СПЦ Атанасије (Јевтић) 1983. видео Саву као гробницу Срба пострадалих у Јасеновцу и НДХ. Пажњу привлачи чињеница да су посмртни остаци жртава хрватског геноцида већ тада били виђени као мошти, светиња једног народа о којој се није говорило више деценија.¹⁵ Државна политика сећања на цивилне жртве рата у Босни и Херцеговини имала је два колосека: највећа стратишта и места злочина требало је евидентирати, али због осетљиве националне политике („братства и јединства“) није се скретала пажња на мотиве злочина, број жртава и њихову националну структуру. За цивилне жртве у НДХ, било да су пострадали од усташа, Немаца, Италијана, четника или муслиманских милиција, усвојен је заједнички термин „жртва фашистичког терора“, који је скривао праву суштину њиховог страдања, коначно и чињеницу да се у земљи није водила само ослободилачка борба, већ и да је била испресецана поделама грађанског рата који је на овом подручју добио и верску

¹⁵ Атанасије Јевтић, *Од Косова до Јадовна* (Београд: 1984), приступљено преко сајта Растко.рс, [Projekat Rastko] *Od Kosova do Jadovna (Putni zapisi jeromonaha Atanasija Jevtica)*, септембра 2022.

и националну основу.¹⁶ Три народа учила су једну исту званичну историју, док су унутар своја четири зида слушали њене различите верзије. На тај начин створен је раскол између државног/јавног и приватног/личног сећања на ратну драму, што је водило у „друштвену шизофренију“ која се у пуној мери осетила са попуштањем партијских стега 1980-их и отварањем ранијих табу тема.¹⁷

У српским срединама, сећање на жртве геноцида у НДХ 1941–1945. упркос званичној државној политици никада није ишчезло. Чим су околности то дозволиле, трауматичне успомене деценијама потискиване у сферу приватног – испливале су на површину. Оне су се, недуго после смрти Јосипа Броза, прво појавиле у књижевности. Геноцид у источној Босни описао је 1981. Војислав Лубарда у свом роману *Анашема*, да би идуће године драма *Голубњача*, са темом усташких злочина и помора Срба у јамама у околини Книна (али и још увек живом успоменом на њих), а настала по истоименом роману Јована Радуловића, изазвала низ контроверзи и забрана. Роман *Нож* Вука Драшковића из 1982. већ је деловао као „Папенов лонац“ из ког је почело да кипи давно потиснуто сећање на јаме и геноцид у Херцеговини (Гацко); како закључује К. Николић „кроз овај роман оживеле су, више него икад, болне ране настале у Другом светском рату“.¹⁸ Неколико година касније, следећи исти наратив, Матија Бећковић Србе у Хрватској назива „остацима закланог народа“, док Милан Комненић пише да су границе у Југославији исписане српским гробовима и „закланим Србима“.¹⁹

Писци и песници нису стварали нов слој сећања на геноцид у НДХ, само су преносили народни импулс који се већ осећао у локалним срединама. То је изузетно важно за хронологију догађаја: сећање је већ живело у народу, па се обзнанило и обликовало у делу јавности (књижевност и уметност, црква), да би тек онда било пренето у сферу политике.

Кључни догађаји који су диктирали динамику даљег конституисања српског народа у Босни и Херцеговини тицали су се пре свега политичке климе у Хрватској, која се убрзано преносила и на делове БиХ. Прекретница је

¹⁶ Најке Karge, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?* (Београд: 2013), 35–36, 248–249.

¹⁷ П. Лозо, Д. Илић, н. д., 347.

¹⁸ К. Николић, *Српска књижевност и политика 1945–1991: главни токови* (Београд: 2012), 140, 147–148.

¹⁹ *Исто*, 392. У каснијем присећању на те дане, уз делимично правдање, Драшковић пише да је био свестан да својим текстовима утиче на нарастање антагонизама, али да се радило о „болу због геноцидног греха усташа“, на који није могао да остане нем (Вук Драшковић, *Мета*, Београд: 2007, 114).

дефинитивно била победа ХДЗ-а на вишестраначким изборима у Хрватској у пролеће 1990, након чега је започела делимична рехабилитација НДХ у јавности и обнова усташке иконографије (ознаке и поигравање са првим црвеним/белим пољем шаховнице, увођење поздрава „за дом спремни“, јавно истицање слика Анте Павелића и исписивање слова „У“ у српским срединама и с тим у вези максимално нарастање међунационалних тензија). Уставне промене које су уследиле исте године Србима су слутиле на прве дискриминационе законе из 1941, па је уследила реакција кроз њихово убрзано политичко конституисање на великом народном сабору, који се одржао ни мање ни више него у Србу 25. јула 1990, на месту где је званично почео устанак Срба у НДХ и побуна против фашизма пола века раније, безмало у исти дан.²⁰ Символика из Другог светског рата била је ту, присутна на обе стране; недуго затим започео је и отворени терор над српским народом широм хрватских градова који је говорио да се злокобна 1941. враћа у пуној мери. Управо те догађаје ратни председник Републике Српске Радован Караџић оценио је током суђења у Хагу као иницијалну капислу за самоорганизовање српског народа и у Босни и Херцеговини: „Председник Туђман је рехабилитовао НДХ. (...) Усташе су му дошле на власт. Он их је поставио на високе положаје. И све је то резултирало већ 1991. године огромним бројем избеглица које смо ми дочекали у Босанској Крајини и у Бањалуци. Тужилаштво хоће да каже да то није имало утицаја на стање свести босанских Срба. Да виде најбогатије домаћине у Европи како са завежљајем леже на поду спортске хале, и немају више ни села, ни прошлости, ни будућности. (...) Под овим инсигнијама су Срби страдали. Онај милион Срба је страдао у Другом светском рату“.²¹ У српској штампи онда су почели да се множе текстови са паралелама између Туђмана и Павелића, или Алије Изетбеговића и иранских ајатолаха, а реторика се усијавала уз изношење бојазни да се можда припрема нова „сеча српских кнезова“.²²

Није се радило само о ирационалном страху. Огранак ХОС-а који је баштинио усташке традиције основан је у Босни и Херцеговини (у Љубушком) децембра 1991, а увелико се радило и на обнови муслиманске Ханџар дивизије, наводно као одбрамбене снаге у БиХ и других муслиманских

²⁰ К. Николић, *Југославија*, књига 1, 191.

²¹ Радован Караџић, *Мермерне истине о Босни. Уводна и завршна реч пред Хашким трибуналом* (Нови Сад-Београд: 2016), 55.

²² К. Николић, *Босна и Херцеговина у време распада СФРЈ 1990–1992, тематска збирка докумената* (Београд: 2011), 16.

паравојних организација – фактички војног крила владајуће СДА.²³ Још у новембру 1991. на састанку Врховног државног већа Хрватске могло се чути да су се створили услови за стварање хрватског ентитета у БиХ, о чему је заменик министра унутрашњих послова реферисао Фрањи Туђману, уз подсећање да је неопходан нови историјски ресет: „Створили смо политичке увјете и вољу да се може напосто извршити припајање ових опћина, ових група опћина Републици Хрватској. То су границе Бановине Хрватске из 1939, створили смо власт тамо“.²⁴

У међувремену, започела је и политичка хомогенизација српског народа. За дух епохе, аутентичним се чини утисак Добрице Ћосића о босанским Србима пре 1990: „У босанском друштву Срби су, у целини гледано, заузимали инфериоран положај, без обзира на своје масовно и херојско учешће у антифашистичкој и ослободилачкој борби. Званичном девизом ‘братство и јединство’ остваривао се привидан и привремен грађански мир и заснивала илузија да се више никад неће повратити прошлост. А у свести неидеологизованих грађана, нарочито Срба сељака и маловарошана, зажилио се страх из усташких времена и он ће букнути када ‘комшије’ запрете да ће опет ‘клати’“.²⁵ Започело је најпре њихово окупљање око Српске православне цркве и Просвјете, а од јула 1990. и око Српске демократске странке. Биљана Плавшић и Никола Кољевић сагласни су да се тај процес убрзао након претећих порука са оснивачке скупштине СДА, које су асоцирале на 1941. и НДХ. Кољевић је о томе оставио следећи запис: „Последњи импулс учвршћењу и опредељењу за национални карактер странке дао је говор Далибора Брозовића, који је као гост из Хрватске, испред ХДЗ-а, одржао на оснивачкој скупштини СДА. Рекао је да ће Хрвати, ако буде требало, заједно са Муслиманима, ‘бранити Босну на Дрини’. Биле су то колико тешке, толико познате речи које су подсећале на кржаве дане Другог светског рата, на НДХ. Био је то последњи окидач који је окупио људе који нису ни слутили да ће прићи покрету и који је довео хиљаде људи у Скендерију на оснивачку скупштину Српске демократске странке“.²⁶ Осврћући се на исти говор, драгоцен закључак даје и Плавшићева: „Људи су осетили опасност која надлази и сви су желели да се заштите једним јединственим штитом. Срби су у мирним временима индивидуалисти, сигурно много више него

²³ Борис Радаковић, „Формирање муслиманских паравојних формација“, у: *Република Српска у Одбрамбено-отаџбинском рату, историјски преглед* (Бања Лука: 2018), 71.

²⁴ К. Николић, *Југославија*, књига 3, 280.

²⁵ Добрица Ћосић, „О ‘Стварању Републике Српске’ и њеном писцу“, у: Никола Кољевић, *Стварање Републике Српске, дневник 1993–1995*, књига 1 (Београд: 2008), 12.

²⁶ Н. Кољевић, *н. д.*, 54.

други, али када се приближава опасност онда им проради дубоко усађе-ни инстинкт за окупљањем, саборовањем. А опасност је већ ту, близу, у Хрватској и само што се није проширила и на БиХ, а о Косову да се и не говори. Има много разлога да се наша нација дубоко замисли и забрине. Све је то било присутно на тај Петровдан 1990. у великој сали Скендерије. Ипак, мало ко је могао помислити да се ужаси из Другог светског рата могу поновити²⁷. За Војислава Лубарду оснивање ове странке било је кључно за опстанак Срба у БиХ, будући да је „припремила народ да више никада не иде над јама и вртаче, у Јадовна и Јасеновце“²⁸.

Вођство СДС-а поникло је у послератној генерацији васпитаној у идеологији братства и јединства, али и са српским наративом о Јасеновцу и геноциду у НДХ; неки од њих (попут Биљане Плавшић) били су и директни потомци жртава тих злочина. Већ у оснивачким документима и програмским циљевима СДС-а помињао се геноцид над Србима у НДХ 1941-1945, а с тим у вези и потреба за „достојанственим и цивилизацијским сахрањивањем свих српских жртава невино страдалих од усташког и фашистичког терора и достојним обиљежавањем свих мјеста страдања“. Поред тога, требало је поставити или обновити споменике који су били „обиљежје ослободилачке и праведне вјековне борбе српског народа“²⁹. То је био почетак институционализације српске обнове сећања на жртве НДХ. Све локације јама и стратишта, које су до тада биле недостојно обележене или потпуно необележене, почеле су да се од 1990. евидентирају и отварају. Циљ је био ексхумација жртава које су се деценијама налазиле у масовним гробницама и њихова сахрана по православним обичајима, у црквама или другим сакралним објектима, уз истините и примерене натписе на новим костурницама.

Август 1991. протекао је у знаку масовних сахрана српских жртава НДХ. Обновљање сећања посебно је било карактеристично за подручје Херцеговине, где је евидентиран највећи број злогласних јама, а где је приватно сећање деценијама било супротстављено са државном политиком памћења, која је у темеље политике братства и јединства унела заборав жртава хрватског геноцида. Један од локалних лидера СДС-а, чини се уз дозу накнадне мудрости, осврнуо се на те догађаје: „Срби су у оба свјетска рата доживјели стравичан геноцид. Сјећам се како смо 1945. године зарад братства и јединства пристали да забетонирамо јама и поноре и да не вадимо кости страдале

²⁷ Биљана Плавшић, *Сведочим* (Бања Лука: 2005), 32.

²⁸ К. Николић, *Босна и Херцеговина*, 16.

²⁹ К. Николић, *Југославија*, 1, 220-222.

браће и сестара. Пристали смо да се лажно и туђим писмом (латиницом) напише да смо у те јаме и поноре страдали од окупатора, иако смо знали да то нијесу радили ни Нијемци ни Италијани. Умјесто истине, да су те стравичне злочине радиле усташе из редова хрватског и муслиманског народа ми смо клицали: 'Живјело братство и јединство'".³⁰

У Ливну је сахрана више стотина жртава из 1941. протекла уз велики народни сабор, у присуству неких од оснивача СДС-а – Јована Рашковића, Биљане Плавшић, Велибора Остојића, песника Матије Бећковића и црквених великодостојника. Плавшићева је оставила сећање и на тај догађај: „Од пролећа до јула месеца 1991. на захтев Српске православне цркве обавља се на целој територији БиХ, посебно у Херцеговини, важан посао са великим закашњењем. Одбетониране су јаме и сва места која су била доступна и грађене крипте да се кости поубијаних Срба мученика из Другог светског рата сахране. То је био наш дуг према невино настрадалим нашим прецима, али и свима опомена за будућност да се тако нешто не сме више никада десити. Скинута су и стара обележја, нетачна, непрецизна, из комунистичког времена и коначно је ћириличним словима исписана истина, тј. речено је да су усташе поубијале мештане Србе и наведена су њихова имена, а не неистина из комунистичког времена исписана најчешће латиницом да су ту фашисти те и те године поубијали антифашисте. Наравно, на плочама био је крст, а не петокрака звезда. (...) Много чланова ђедине фамилије са мамине стране страдало је у тим покољима, посебно у Ливну. Гледајући оне лобање сложене и празних очних дупљи окренутих према нама, мислила сам: међу њима се налазе моји Самарцићи, Марићи, Митровићи, Кујунџићи, Павловићи и други. Сви они дивни људи, род моје маме, о којима је толико пута причала кроз сузе“.³¹ Емотиван, али и прилично помирљив говор Биљане Плавшић у Ливну остао је забележен и камером. „Духови тих страдалника чувају данас правду у нашем памћењу, држе нас будним да не дозволимо да се њихова судбина њиховим преживелим и њиховим потомцима понови. Али опомињу нас ти наши мртви и на то да ми Срби никад и никоме не учинимо оно што су хрватске усташе нама учиниле“.³² Мотив „никад више 1941.“ овде је јасно истакнут: српски народ више неће бити одвођен на јаме без отпора, али ће морати и да друге чува од себе и на сваки начин избегне ратне сукобе.

³⁰ Божидар Вучуревић, *Свједок истине* (Требиње: 2019), 16.

³¹ Б. Плавшић, *н. д.*, 76-77.

³² „Ливно 1991, Биљана Плавшић“, (7) Ливно 1991 (2. дио) - Биљана Плавшић - YouTube, приступљено септембра 2022.

Слично је било и у Пребиловцима, селу у западној Херцеговини (Чапљина), где је у то време већ било уочљиво бујање хрватског шовинизма. Тамо су у августу 1991. били сабрани посмртни остаци неколико хиљада Срба убијених у НДХ; поред самих Пребиловчана, више стотина њихових жена и деце, који су ексхумирани из јаме надомак хрватског светилишта Међугорја, овде су, у крипти цркве у изградњи, похрањени и жртве из свих околних јама. Село које је било симбол страдања из 1941. тада је постало центар обнове памћења и новог окупљања. Парастос је служио патријарх српски Павле, поново у присуству вођства СДС-а. На овај догађај сећање је оставио Момчило Крајишник: „Пусто ненасељено место, као по команди, док смо обилазили цркву и костурницу, брзо се напунило светом. Разгледали смо хиљаде костију које су биле уредно сложене по неком, вероватно, стручном медицинском реду. Лежале су у дрвеним сталажама чекајући своје опело и коначну сахрану. Док сам их гледао, хладноћа ми се спуштала низ кичму, а дах ми се заустављао пред дугим списковима убијених чланова познатих херцеговачких српских породица. Мисли су ми одлутале у прошлост. Размишљао сам: ‘Колико ли је у тим сандуцима ископаних кућа, недочеканих свадби, нерођених синова, неударних кћери, неостварених радости? Колико је геноцид над Србима променио националну слику у долини Неретве?’ Од равноправног народа Срби су у овом делу Херцеговине постали мањина. Страшна слика српске несреће била је пред нама“. И овде је јасно истакнута бојазан од понављања злочина и српском политичком руководству учинило се да је локалном становништву неопходна заштита: „Непланирано се састанак отегао, па смо на заказани свечани обилазак спомен-цркве закаснили. Дошли смо прилично касно, али нас је ипак дочекала велика маса народа. Немо су молили да им се 1941. година не понови“.³³

Важну поруку о очувању мира, као и памћењу злочина као услову за јунаштво, али и за чојство (заштиту других од себе) упутио је из Пребиловаца и патријарх Павле. „Нисмо ми, кажем и понављам, овце за клање, па кољи и бацај нас у јаме. Кад је пушка, пушка ти је, пушка ми је, па коме Бог и срећа. Али да ми голоруке људе, зато што су били рођени и нико их није пит’о, ‘оће се родити као Срби или као Хрвати, или као Турци, или као Немци... Нити имамо кривице зато што смо рођени у овом народу, нити заслуге. Али, да ли ћемо поступати као људи или као нељуди, то зависи од

³³ Момчило Крајишник, *Како се рађала Република Српска. Записи из хашког затвора* (Београд: 2011), 175.

нас и то Бог од нас очекује. Е, да увек будемо људи, никада нељуди“.³⁴ Ова порука, упућена српском народу, имала је изузетну снагу и значај у предвечерју рата. С друге стране, за Муслимане и Хрвате, оваква окупљања била су схваћена као провокација и „откопавање ратних секира“. Ипак, и сами су откопавали своје гробнице – настале доласком комуниста на власт, писали о сопственим жртвама и увелико радили на реинтерпретацији рата и питању жртава, које је за Србе било посебно увредљиво.³⁵

У предстојећим догађајима, опредељење да се спречи геноцид и реприза догађаја из 1941. показали су се као кључни за окупљање српског народа у Босни и Херцеговини. Било какав спомен обнове НДХ, којих 1991 1992. свакако није мањкало, био је додатни фактор мобилизације и политичке хомогенизације српског народа. „Срби су се између себе, али и јавно питали: а где ћемо ми бити у том случају? Било нам је јасно да ако се одмах не организујемо, ако сви заједно не станемо под исти кишобран, Дрина ће поново носити српске лешеве“, пренела је Биљана Плавшић општи утисак српских елита тог времена.³⁶ Још неки од српских политичких вођа оставили су слична сведочанства о амбијенту у БиХ пре почетка грађанског рата. Пишући о почетном залагању СДС за демократску трансформацију и федерализацију републике у оквиру Југославије, Алекса Буха објашњава и узроке овакве политике, у чијем корену је и незаборављена 1941. и геноцидно искуство српског народа: „До таквог концепта дошло се на основу неколиких догађања: комадања државе које се готово свакодневно убрзавала, шока од неуспеха југословенства као наднације или барем политички нове нације, егзистенцијалног страха српског народа БиХ да се може поновити геноцид који је доживио не само у Првом и Другом свјетском рату, него и стољећима раније“.³⁷

Момчило Крајишник пренео је атмосферу из свог места, Забрђа крај Сарајева, које је поднело велике жртве у претходном рату; сусед и сведок злочина пренео му је импулс из народа који је у овом крају посебно жустро реаговао на буђење исламског фундаментализма: „Хоће да опет, као некад, морамо да идемо у Србију да бисмо чули српску песму, а да не заглавимо сутрадан у апсу. Зар имамо право да скрштених руку гледамо шта нам се спрема? Мисле они да смо будале па да не видимо њихове

³⁴ „Патријарх Павле, беседа у Пребиловцима 1991“, (7) Patrijarh Pavle - Beseda u Prebilovcima 1991 - YouTube, сајту приступљено септембра 2022.

³⁵ R. Hayden, *op. cit.*, 172-173.

³⁶ Б. Плавшић, *н. д.*, 29.

³⁷ Алекса Буха, *Српска у контексту* (Источно Сарајево: 2008), 14.

намере. Не вежу они заставе с нама, него с Хрватима. А, шта то значи? Опет Јасеновац, опет бежанија, опет да нисмо равноправни. Нећемо више никада да будемо кметови нити да нас неко на комаде пребројава“.³⁸ Градоначелник Требиња и тамошњи првак СДС-а Божидар Вучуревић описао је бојазан која је завладала у том крају после ексхумације жртава и припреме за одбрану које су уследиле: „Послије доласка на власт Српске демократске странке, 1990. године, ми смо разбили те бетоне, уклонили лажне натписе, повадили кости српских мученика на сунце, опојали их и достојанствено сахранили. Али шта је сад? Хоће ли се поновити зла која су задесила српски народ 1914. и 1941. године? Празнимо ли јаме за нове жртве? По неким показатељима све упућује на то. Једно јутро, на великој стијени, повише јаме Јагодњаче, код Ржаног дола, освиће великим словима исписано: ‘Вадите ове, да бацамо нове’. Да, да, вук длаку мијења, али не и ћуд. Овога пута ће мртви започети рат. Жртве се дозивају памети, а џелати плаше казне. Почиње тихо раздвајање и криомице наоружавање, само се чека ко ће први одапети“.³⁹

Али то није био само утисак политичара. Мемоаристика и споменице одређених јединица које смо анализирали за потребе овог рада у највећем делу су сагласни да је један од кључних окидача српског самоорганизовања 1992. у Босни и Херцеговини представљао страх и опредељење да им се не понови 1941. Уочљиво је да је таква бојазан, односно интензивније припреме за отпор, настале најпре у срединама које су највише пострадале од усташа у Другом светском рату. Типичан је опис учесника из Невесиња, које је својевремено представљало и једну од првих тачака отпора НДХ: „Стога су у појединим срединама, а нарочито у оним гдје је још увијек било живо сјећање на геноцид који су доживјели током постојања Независне Државе Хрватске, предузели мјере самоорганизовања у циљу заштите голих живота. Јер, све што се дешавало на територији Хрватске и БиХ неодољиво је подсјећало на 1941. годину. Поготово када су СДА и ХДЗ направиле коалицију и (...) у скупштини БиХ доносиле одлуке на штету српског народа“.⁴⁰ Слично је било и у Ливну, где су локални Срби, у мањини пред доминантним хрватским живљем, сматрали да се уз ЈНА и политичку помоћ СДС-а једино могу сачувати од нових покоља: „Ја сам пуно вјеровао и све наде полагао у Југословенску народну армију, да ће она бити брана злу и неће допустити да се трагична 1941. понови. Активно сам се и свим

³⁸ М. Крајишник, *н. д.*, 380.

³⁹ Божидар Вучуревић, *Овако је то било* (Требиње: 1999), 16.

⁴⁰ Зоран Јањић, *Невесињска бригада у рату 1992–1995*. (Београд-Невесиње: 2017), 33.

срцем и сам укључио да помогнем свом народу колико могу. Постао сам предсједник мјесног одбора Српске демократске странке, убијећен да је и то један од бедема пожара усташтва који се ширио“.⁴¹

У Општини Дубица, која се налази наспрам Јасеновца, у којој су 1941-1945. угашени животи преко 15.000 Срба, од чега око 4.000 деце, и у којој су усташе чак и превазилазиле своје саборце по свирепости у односу на неке друге делове БиХ (нпр. по покољу у цркви у Драксенићу у јануару 1942, на сличан начин као у Глинској цркви), ове чињенице су биле стално присутне у свести српског народа, „као опомена на догађаје који нам се не смију поновити“. По мишљењу савременика и учесника, на Козари се само уз ту врсту историјског контекста „могу посматрати мотиви и поступци народа ових простора деведесетих година прошлог вијека, и који треба имати у виду при разматрању узрока сукоба на овим просторима“.⁴² И за оближња подручја Грмеча, Уне и Сане, која су жестоко пострадала у претходном рату, свака слика која је подсећала на злу прошлост била је ужасавајућа и мобилисала је становништво да се хитно одупре „повампирењу усташтва“. Приликом конституисања српске општине Сански Мост у марту 1992. локално руководство је проценило да та одлука исходи из чињенице да је српски народ у њој већински, али и да је на њеној територији „за вријеме Другог свјетског рата извршен геноцид над српским живљем о чему постоје непобитни докази“.⁴³ У једном осврту на збивања у овој општини и брзину самоодбране идентичну оцену изрекао је и Радован Караџић: „Сански Мост је познат из Другог светског рата. Шушњар, брдо на коме је убијено у једном дану 5.300 Срба. Е, ти Срби – нико нема право да од њих очекује да буду неопрезни, и да пусте да поново буде пет хиљада Срба у једном дану побијено“.⁴⁴ У првим данима рата овакво расположење карактерисало је и идеологе и старешине и обичне војнике. Један интерни безбедносни документ из Бихаћа који говори о ситуацији у овој општини (познатој и по стратишту Гаравице на коме је извршен масован покољ Срба 1941) 1992. доноси типичан закључак: „Српски народ у овој општини инстинктивно је осјећао пријетњу од усташтва због рата у Хрватској и почео се организовати. Најважнији закључак је био да се

⁴¹ Будо Симоновић, *Огњена Марија Ливањска* (Београд: 2016), 544–545.

⁴² Милоје Мисирача, *Да се не заборави, Козарска Дубица у отаџбинском рату 1991–1995* (Бања Лука: 2018), 59–60.

⁴³ К. Николић, *Југославија*, књига 3, 357.

⁴⁴ Р. Караџић, *н. д.*, 148.

српски народ организује за самоодбрану и припреми да добије оружје“.⁴⁵ Коначно, исти импулс преноси и један од ветерана – бораца 11. крупске бригаде ВРС у сећању на прве ратне дане: „Пошао сам због српства, због страха шта се десило мојим прецима 1941. године. Моји су сви одведени у Босанску Крупу на клање. Заклани су у Соколском дому. Једноставно, тај страх је владао код нас Срба у Подгрмечу и највише због тога...“.⁴⁶

Међутим, између страха и наде живело је 1992. и мање пострадало српско становништво у другим деловима земље. Хроничар је тако забележио атмосферу у српским деловима Дервенте: „Поново се јавио страх код Срба осинско-сочаничког подручја да се опет не понови та зла година. Све што је било способно стало је на браник своје вјере, традиције, обичаја, културе да се поново на овим просторима не појави неки нови Андрија Милош са својом усташком братијом да дијели правду и да нам мијењају вјероисповијест“.⁴⁷ Или: „Сви активисти који су били ангажовани у вези са организацијом одбране дјецe, породице, огњишта, простора и свих Срба који живе на осинско-сочаничком подручју, добро су знали како су Срби прошли у Другом свјетском рату за вријеме владавине НДХ на овим просторима“.⁴⁸ Ништа мања зебња није била присутна ни у Теслићу, иако је тамо српски народ вероватно чинио апсолутну већину становништва: „Свјеже историјско памћење и још увијек незацијељене ране из тог периода страшне голготе, те ружне асоцијације које је изазивало повампирење усташтва и његових обиљежја из времена НДХ, пробудиле су страх и хомогенизовале српски народ у западним дијеловима југословенске федерације. На најаву из Заграда да ће се ‘шаховница с Велебита преселити на Романију’, а ‘хрватски граничари са Саве и Уне премјестити на Дрину’, босанскохерцеговачки Срби су одговорили захтјевом да се са ове крваве ријеке уклоне све границе“.⁴⁹ Није стога случајно да су и прве српске ратне песме, певане често на патриотским скуповима у Републици Српској и Републици Српској Крајини, и саме садржале мотиве сећања на 1941. Нпр. „Црна ми је додијала роба, устај моја родбино из гроба“ или „Шта ће бити с нама, и после јаме јама“.⁵⁰

⁴⁵ М. Bergholz, *op. cit.*, 303.

⁴⁶ „Прича о 11. крупској бригади“, (7) Прича о 11. крупској бригади - Раде Милешевић - YouTube, сајту приступљено септембра 2022.

⁴⁷ Милан Гаврић, *Грбови говоре истину* (Бања Лука: 2021), 47.

⁴⁸ *Исто*, 51.

⁴⁹ Алекса Радишић и др, *Теслић у Одбрамбено-отаџбинском рату 1992–1995*. (Бања Лука: 2018), 50.

⁵⁰ (10) Ваја Mali Knindza - Drazo - (Audio 1993) - YouTube, сајту приступљено септембра 2022.

Када су у марту и априлу 1992. започели први војни сукоби на тлу Босне и Херцеговине, уз ангажовање регуларне хрватске војске на тлу друге земље и бруталне злочине над српским цивилима и заробљеним војницима, слика непријатеља и потребе за отпором постала је заокружена. У перцепцији српских политичара и бораца злочин у Сијековцу код Брода починиле су оружане снаге „Независне Државе Хрватске“, „на исти начин како су то усташе радиле током Другог светског рата“.⁵¹ „Знам само да су се Срби питали, ужаснути призором из Сијековца, шта још треба да нам учине, шта нас још чека“, пише Биљана Плавшић.⁵² На Купресу, где је 1941–1945. убијено (махом од усташа) скоро 1.000 српских цивила, од чега 300 деце, нови српско-хрватски сукоби и злочини хрватске војске и херцеговачког ХОС-а деловали су никако другачије до као реприза 1941. Савременик је био управо тог става: „Масакриране лешеве купрешких Срба и њихове спаљене долове снимиле су и снимке емитовале неке домаће, али и светске телевизијске куће. О томе је писала штампа, што је код босанскохерцеговачких Срба изазивало панични страх и сећања на усташке злочине из Другог светског рата“.⁵³ Посебно је злокобно одјекнуо „рат с костима“: скрнављење посмртних остатака жртава из 1941, које је у првим ратним данима почињено у Пребиловцима (кости извађених из јама готово у потпуности спаљене), Ливну и другим местима. Као да се радило о незавршеном рату, у којем се поново боре не само тренутне, већ и претходне генерације.

Идеја „никад више 1941.“ у оснивачким документима Републике Српске

Дуго потискивано сећање на жртве хрватско-муслиманског геноцида из 1941, обновљено и институционализовано у деценији 1982–1992, прерасло је временом у званични наратив који је промовисала српска политичка елита у Босни и Херцеговини, упозоравајући да следи време националних интеграција у којима неће бити могућности да се злочини понове. У јавном простору све чешће се говорило о „светим костима“, „јамама као светињама“, „костима и јамама као српским границама“. На заједничкој седници Народне скупштине у Сарајеву, посланик СПО-а Радослав Спремо формулисао је те ставове реченицом којом ће се многи руководити у будућности: „Српски народ ће

⁵¹ Недељко Попара, *прир.*, *Херцеговачки корпус, прилози за монографију* (Билећа: 2017), 28.

⁵² Б. Плавшић, *н. д.*, 131–132.

⁵³ Јово Бајић, *Купрешка огњишта, згаришта и зборишта* (Београд: 2019), 497.

живјети у јединственој српској држави, а границе су, ако вас то интересује, на истоку светиње, а на западу јаме које су постале светиње“.⁵⁴

Следећи пример Хрватске, већ утврђена муслиманско-хрватска коалиција у Скупштини Босне и Херцеговине донела је 15. октобра 1991. Меморандум о суверености, што је био нови корак ка независности ове републике, али и њене суштинске нефункционалности и продубљавања политичке кризе. Због немогућности да надаље бране уставом загарантована конститутивна права свог народа, српски посланици су се издвојили из овог тела и 24. октобра формирали Скупштину српског народа у БиХ. Ова скупштина је 9–10. новембра успешно организовала плебисцит којим је српски народ готово једнодушно изразио вољу за останком БиХ у оквиру Југославије. Пошто ови резултати нису уважени од званичног Сарајева, али и да би се предупредио предстојећи муслиманско-хрватски референдум и међународно признање независности, Скупштина српског народа у БиХ је најпре иницирала стварање српских аутономних области (САО) широм земље, а онда 9. јануара 1992. прогласила Републику српског народа у БиХ, која је убрзо преименована у Српску Републику БиХ, затим августа 1992. у Српску Републику и напослетку у септембру у Републику Српску. У фебруару 1992. настајућа република добила је поред других државних обележја и свој устав. Сви оснивачки документи Републике Српске садржали су у већој или мањој мери и идеју коју смо означили као „никад више 1941“.⁵⁵

На конститутивној седници Скупштине српског народа у БиХ октобра 1991. усвојена је и декларација у којој се наводи историјска позадина српског самоорганизовања: „Постојећи уставно-правни поредак је увелико нарушен у Југославији и у Босни и Херцеговини. Већ дуго траје завјера да се српски народ, као конститутивни народ у Босни и Херцеговини, сведе на националну мањину. Пошто је српски народ поучен трагичним искуствима у овом вијеку, поготово геноцидом извршеним над њим, пошто пријети опасност од нових и сличних догађаја, установљена је Скупштина српског народа у Босни и Херцеговини“.⁵⁶ И у Декларацији о проглашењу Републике српског народа БиХ 9. јануара 1992. помињу се и српско „никад више“ и „1941“, некада као спојени, а некада и као два одвојена мотива: „Заједничка држава Југославија створена је прије 73 године добровољним уједињењем њених народа. Њеним настанком југословенски

⁵⁴ К. Николић, *Југославија*, књига 1, 237.

⁵⁵ Ч. Антић, Н. Кеџмановић, *н. д.*, 300–304; П. Лозо, Д. Илић, *н. д.*, 348.

⁵⁶ „Декларација Скупштине српског народа у Босни и Херцеговини“, *Службени гласник српског народа у Босни и Херцеговини*, год. 1, бр. 1, 5.

народи извучени су испод вјековне државноправне доминације аустроугарских завојевача, што је омогућило очување њихове историјске посебности, језика, културе и традиције и њихову потпуну политичку, правну и економску афирмацију. Српски народ је дао огроман допринос стварању заједничке државе, уложивши своју снагу и животе милиона својих синова и кћери. Упркос свирепом поступању фашистичких завојевача и страшном геноциду који је над њим у Другом свјетском рату извршио марионетски режим НДХ, он се ипак одлучио за даљи живот у заједничкој, федеративно уређеној држави. Данас, неодговорни и себични сецесионисти, мотивисани и помагани од Југославији ненаклоњених страних сила, покушавају срушити заједничку државу, прекинути њен државноправни идентитет и континуитет и уклонити је са историјске сцене“. Као одговор на такву политику друга два народа у БиХ, у првом члану Декларације, наведено је да подручја која улазе у састав настајуће Републике Српске морају бити и она где је српски народ био већински пре Другог светског рата: „На подручјима српских аутономних регија и области и других српских етничких цјелина у Босни и Херцеговини, укључујући и подручја у којима је српски народ остао у мањини због геноцида који је над њим извршен у Другом свјетском рату, а на основу плебисцита одржаног 9. и 10. новембра 1991. године на коме се српски народ изјаснио за останак у заједничкој држави Југославији, оснива се и проглашава Република српског народа Босне и Херцеговине“.⁵⁷ Коначно, и у другом члану Устава Српске Републике БиХ, донесеном 28. фебруара 1992, стајна тачка српских елита је идентична: „Територију Републике чине подручја аутономних области, општина и других српских етничких цјелина укључујући и подручја на којима је над српским народом у Другом свјетском рату извршен злочин геноцида“.⁵⁸ Тиме је институционализација овог мотива, који месец раније присутног само у наративној историји српског народа, доживела свој врхунац и постала обавезујућа за ствараоце Републике Српске, али и за нове генерације.

Судбинско „не“, односно историјско супротстављање идеји да 1941. постане „година која се враћа“, политичко руководство Срба у Републици Српској развијаће и у наредном периоду; могло би се рећи да је оно било неодвојиво од борбе за стварање и очување РС. То је уочљиво, између осталог, и на сабору херцеговачких Срба, одржаном у октобру 1993. у Билећи (после протеривања српског народа из долине Неретве), када

⁵⁷ „Декларација о проглашењу Републике српског народа Босне и Херцеговине“, *Службени гласник српског народа у Босни и Херцеговини*, год. 1, бр. 1, 13-14.

⁵⁸ „Одлука о проглашењу Устава Српске Републике Босне и Херцеговине“, *Службени гласник српског народа у Босни и Херцеговини*, год. 1, бр. 3, 18.

је донета Декларација о будућности Српске Херцеговине. Уз позивање на резултате пописа становништва из 1931, ова скупштина затражила је успостављање границе на линији Јахорина-Рогој, левом обалом Неретве, до постојеће границе са Хрватском, али уз добијање јадранске обале до рта Оштро, укључујући и добијање слободне зоне у дубровачкој луци, чиме би се „донекле компенzirале посљедице три сурова геноцида над Србима у Херцеговини“. „Излаз на море нам припада по основи природно-економског и географског принципа, а долина Неретве и одговарајући дио Поповог поља и по основу историјског права, стеченог чињеницом да тражимо онај дио те обале и тога поља, на оним просторима гдје су у већини живјели Срби до геноцида над њима у времену 1914, 1941. године и у овом рату, а геноцид, као тешки међународни злочин, не застаријева“, стајало је у закључку ове скупштине, у којој се поново проткала идеја о 1941, како о њеном спречавању, тако и као тачки ресетовања односа.⁵⁹

Међутим, 1941. година није представљала само почетак геноцида над Србима у окупираним подручјима Југославије, већ и годину унутрашњег раскола и српско-српског идеолошког и грађанског рата, чије последице нису биле отклоњене 1945. године. Комунистичке власти су грађански рат продужиле и у миру, привремено га „замрзавајући“, али уз сталну тежњу ка указивању на унутрашњег непријатеља и борбу против „великосрпске“ идеје и национализма. Ту је прича „никад више 1941.“ добијала другу димензију, у смислу напора СДС-а и вођства Републике Српске да извидијају ране из прошлости и успоставе пуно национално јединство српског народа.

Српско вођство је од првих ратних дана заиста тежило да оствари идеју националног помирења и исправи историјске неправде. Политичке околности и атмосфера опште угрожености код становништва у том смислу су им ишли на руку. Као аутентичан опис те атмосфере издваја се мемоарска забелешка Момчила Крајишника о првим данима окупљања српског народа у залеђу Сарајева. „Гледајући их, извукао сам закључак да је овакав састав за извршење обавезе могао само рат окупити. Нисам могао да се присетим неког другог разлога који би под ‘исту заставу’ могао да обједини оволико различитих људи и група. Све је изгледало нестварно и подсећало је на слике из филмова о Другом светском рату. (...) Сам састав тих људи био је необичан. За истим столом седели су пензионисани полицајци, свештеници, бивши четници, бивши партизани, атеисти, верници, пензионери, директори, доктори наука, професори, сељаци... Зближило их је то стање угрожености, као кад у време поплаве или пожара на брвну у

⁵⁹ *Херцеговачки корпус*, 519–520.

набујалој реци или острвцвету у шуми коју је захватио пожар, угледате вука и кошуту или лисицу и зеца. До тада љути противници, а сада угрожени вишом силом мирно чекају и солидаришу се како би преживели кризу и сачували живот. Таква је ситуација била и у Забрђу тог априлског дана 1992. године. Рат је помирио разлике које су створене у комунизму. Рат је поравнао вештачке кастинске поделе. Преко ноћи нестала је код комуниста властодршка надменост, код бивших четника изгубио се осећај инфериорности, код сељака је нестало комплекс туђега господства. Код необразованих нестало је респект према титулама и туђем звању, код интелектуалаца супериорност, код старијих захтевност за учтивошћу и поштовању према годинама, код људи сумњивог морала стид због затворске прошлости, и много тога... На столу је био нови шпил карата. Нови учесници, нове карте и нова правила по којима је требало играти“.⁶⁰

Сличан утисак о новом добу за српски народ поделио је и Никола Кољевић, када је 1993. у једној прилици обишао Козару, раније препознатљиво подручје по привржености партизанском покрету, југословенству, атеизму: „Нас десетак седимо у хладњаку са чашицом манастирске ракије. Ту је и благородни игуман и прослављени генерал Талић и дубички посланици, општинари, пензионери, сељаци. У једном тренутку један каже: ‘Ја не знам ви, али ја сам се за ово борио – да црква, војска и наша власт опет буду заједно и сједе с нама за истим столом’. Доиста, има ли важнијих нити које могу окупити српство и обновити га у свем његовом богатству?“⁶¹

Врхунац опредељења да се раскрсти са поделама из прошлости и негативним комунистичким наслеђем показан је у јулу 1993, када су на седници Народне скупштине Републике Српске у Мркоњић Граду поништене одлуке донесене на првом заседању ЗАВНОБиХ-а управо у овом граду 1943. године. Поред тога, одлука скупштине коју је потписао Момчило Крајишник по овом питању гласила је: „Утврђује се да између уставно-правних резултата заснованих на неважећим одлукама Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења Босне и Херцеговине и Републике Српске, као Државе засноване на оригинарном праву српског народа на самоопредјељење, не постоји никакав облик државно-правног континуитета“.⁶² Био је то још један симболички важан искорак ка прекиду комунистичког наслеђа из Другог светског рата – и окретању ка српском становишту у стварању Републике.

⁶⁰ М. Крајишник, *н. д.*, 427-428.

⁶¹ Н. Кољевић, *н. д.*, 189.

⁶² „Одлука о проглашењу неважећим одлука донесених на заседању ЗАВНОБиХ-а“, *Службени гласник Републике Српске*, год. 2, бр. 18, 1.

ЛИТЕРАТУРА

- Антић, Чедомир, и Ненад Кецмановић. *Историја Републике Српске*. Београд: 2016.
- Бајић, Јово. *Куйрешка отњишћа, зјаришћа и зборишћа*. Београд: 2019.
- Bergholz, Max. *Violence as a Generative Force: Identity, Nationalism and Memory in a Balkan Community*. Cornell University Press: 2016.
- Буха, Алекса. *Српска у контексту*. Источно Сарајево: 2008.
- Вучуревић, Божидар. *Овако је то било*. Требиње: 1999.
- Вучуревић, Божидар. *Свједок истине*. Требиње: 2014.
- Гаврић, Милан. *Гробови говоре истину*. Бања Лука: 2021.
- Goldstein, Slavko. *1941. godina koja se vraća*. Beograd: 2012.
- Драшковић, Вук. *Меша*. Београд: 2007.
- Илић, Драгослав. „Историјске претпоставке настанка Републике Српске: Република Српска као српско ‘никад више’“. У: *Република Српска у Одбрамбено-оштацбинском рату, историјски преглед*. Бања Лука: 2018, 11–29.
- Јањић, Зоран. *Невесинска бригада у рату 1992–1995*. Београд-Невесиње: 2017.
- Јевтић, Атанасије. *Ог Косова до Јаковна*. Београд: 1984.
- Judah, Tim. *The Serbs, History, Myth and the Deconstruction of Yugoslavia*. Yale University Press: 2000.
- Караџић, Радован. *Мермерне истине о Босни. Уводна и завршна реч пред Хашким трибуналом*. Нови Сад-Београд: 2016.
- Karge, Најке. *Сећање и катени – окатенјено сећање?*. Beograd: 2013.
- Кољевић, Никола. *Сиварање Републике Српске, дневник 1993–1995, књига 1*. Београд: 2008.
- Крајишник, Момчило. *Како се рађала Република Српска. Записи из хашког зајвора*. Београд: 2011.
- Латиновић, Горан, „Свједочења српских државника и политичара о узроцима оснивања Скупштине српског народа у Босни и Херцеговини 1992. године“, У: *25 година Народне скупштине Републике Српске*. Ур. Рајко Кузмановић. Бања Лука: 2017, 107–112.
- Лозо, Предраг, и Драгослав Илић. „Опомена: злочини над Србима у БиХ 1992–1995“. У: *Република Српска у Одбрамбено-оштацбинском рату, историјски преглед*. Бања Лука: 2018, 345–496.

- Maksic, Adis. *Ethnic Mobilization, Violence and the Politics of Affects: The Serb Democratic Party and the Bosnian War*. Palgrave Macmillan: 2017.
- Malcolm, Noel. *Bosnia, a Short History*: New York: 1996.
- Мастиловић, Драга. „Затирање Срба у Босни и Херцеговини у 20. вијеку, историјски контекст стварања Републике Српске“. У: *25 година Народне скупштинe Републике Српске*. Ур. Рајко Кузмановић. Бања Лука: 2017, 87–105.
- Mirkovic, Damir. „The Historical Link between the Ustasa Genocide and the Croato-Serb Civil War 1991–1995“. In: *Journal of Genocide Research*, 3/2020, 363–373.
- Мисирача, Милоје. *Да се не заборави, Козарска Дубица у оштрабинском рату 1991–1995*. Бања Лука: 2018.
- Hayden, Robert. „Recounting the Dead, The Rediscovering and Redefinition of Wartime Massacres in Late and Post-Communist Yugoslavia“. In: *Memory, history and opposition under state socialism*, ed. Rubbie S. Watson. Santa Fe - New Mexico: 1994. 167–201.
- Николић, Коста. *Босна и Херцеговина у време распада СФРЈ 1990–1992, тематска збирка докумената*. Београд: 2011.
- Николић, Коста. *Југославија, последњи дани 1989–1992*. Београд: 2019.
- Николић, Коста. *Српска књижевност и политика 1945–1991: главни шокови*. Београд: 2012.
- Плавшић, Биљана. *Сведочим*. Бања Лука: 2005.
- Попара, Недјељко. Прир. *Херцеговачки корџус, прилози за монографију*. Билећа: 2017.
- Радаковић, Борис. „Формирање муслиманских паравојних формација“. У: *Република Српска у Одбрамбено-оштрабинском рату, историјски преглед*. Бања Лука: 2018, 59–77.
- Радишић, Алекса, Душан Кузмановић, Милорад Купрешак, и Лазо Ристић. *Теслић у Одбрамбено-оштрабинском рату 1992–1995*. Бања Лука: 2018.
- Симоновић, Будо. *Оћена Марија Ливањска*. Београд: 2016.
- Службени гласник Републике Српске, 1992–1993*.
- Finney, Patrick. *Remembering the Road to World War Two: International history, national identity, collective memory*. New York: 2011.